

СЕКЦІЯ № 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(=161.2)(497.2)«192/193»

В. М. Власенко
м. Київ

ЛИСТУВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В БОЛГАРІЇ З Л. М. ШИШМАНОВОЮ-ДРАГОМАНОВОЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Нещодавно виповнилося 170 років від дня народження відомого українського громадсько-політичного діяча, історика, філософа, етнографа, публіциста Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895 рр.), останні роки життя якого були пов'язані з Болгарією (з 1889 р.). Він був професором Софійського університету, мав учнів, які згодом стали засновниками наукових шкіл. Серед них – його зять, літературознавець, етнограф, член БАН, дійсний член НТШ, міністр освіти Болгарії, посол Болгарії в Україні (1918–1919 рр.), професор Іван Дмитрович Шишманов (1862–1928 рр.). Проте маловідомою як науковцям, так і широкому загалу залишається його дружина – Лідія Михайлівна Шишманова-Драгоманова (1866–1937 рр.). Літератор, публіцист, член Українського клубу в Женеві, Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу, Товариства за мир і свободу, вона брала активну участь у міжнародному жіночому русі, листувалася з відомими українськими громадськими діячами, літераторами, зокрема, Лесею Українкою [1], опублікувала спогади про неї [2], друкувалася в болгарських періодичних виданнях «Свободно мнение» та «Български преглед».

Незважаючи на це, інформація про Л. Шишманову-Драгоманову обмежується лише спогадами батька [3, с. 47–49, 127], статтями в болгарських енциклопедіях [4, с. 519; 5, с. 518], некрологами в тогочасній емігрантській пресі [6–7], згадками у працях про М. Драгоманова [8, с. 75], з історії української діаспори в Болгарії [9, с. 173; 10, с. 55], документальному каталозі [11, с. 89–92] та науково-інвентарному описі особового фонду М. Паращука у Центральному державному архіві Болгарії [12, с. 292]. Поза увагою дослідників залишилась її епістолярна спадщина, що зберігається в кількох болгарських архівах. Так, у Науковому архіві Болгарської академії наук (НА БАН) зберігаються листи до неї болгарського вченого, голови Болгарсько-українського товариства М. Арнаудова, українських громадських

діячів і вчених Л. Білецького, І. Борщака, родини Вітошинських, Д. Дорошенка, В. Іваниса, О. Лотоцького, С. Петлюри, М. Шаповала, С. Шемета, О. Шульгина та інших. Є в архіві і листи від українських політичних емігрантів у Болгарії. Саме тому автор ставить собі за мету охарактеризувати ту частину епістолярію, що надійшла до Лідії Михайлівни від українських емігрантських організацій та її лідерів у цій балканській країні.

У квітні 2010 р. в особовому фонді І. Шишманова (ф. 11К) цього архіву автором статті були виявлені раніше неопубліковані листи представників громадських організацій української еміграції в Болгарії до Л. Шишманової-Драгоманової.

По-перше, це запрошення відвідати культурні та громадські заходи, присвячені важливим подіям української історії й еміграції. Перше – виготовлене друкарським способом трьома мовами (українською, болгарською та французькою) запрошення диригента Українського народного хору Івана Сеславіна відвідати 21 грудня 1924 р. у столичному залі товариства «Слов'янська Бесіда» концерт українських народних пісень і музики, в якому також беруть участь музиканти й артисти Національної опери. Запрошення датоване 17 грудня і підписане українським емігрантом Іваном Орловим [13, арк. 11-11 зв]. До запрошення додається програма концерту, що складався з чотирьох відділень. Виконавці пісень – Український народний хор, болгарська концертна співачка Н. Воденічарова (пісня «Садок вишневий...» на музику М. Лисенка, як зазначено у програмці, присвячена особисто Лідії Михайлівні), артисти Національної опери А. Краєв та М. Василєва, танців – аматор Полтавченко й українські професійні артисти С. Зоріна та М. Українцев. Акомпаніатори – Є. Іванова й А. Любимов. Солисти і хор виступали в українських національних костюмах. У програмі концерту зазначені 21 пісня на музику П. Бажанського, В. Верховинця, С. Гулака-Артемівського, С. Заремби, О. Кошиця, М. Лисенка, П. Ніщинського, І. Сеславіна, К. Стеценка, Є. Турулі та два танки – «Гопак» і «Козачок» [13, арк. 12-13].

Друге – на бланку Кошового отамана III Козацького кошу Українського національного товариства (УНАКОТО) – запрошення відвідати 6 червня 1926 р. у церкві св. Спаса (вул. Нишка) панахиду по трагічно загиненому Головному Отаману Директорії УНР С. Петлюрі. Підписав запрошення генеральний бунчужний коша Д. Гулай [13, арк. 6]. Діяльність філії УНАКОТО в Болгарії вже знайшла відображення в науковій літературі [14]. У 1926–1939 рр. українська політична еміграція в Болгарії

щороку замовляла панахиду у болгарській церкві та влаштовувала академії (зібрання) вшанування пам'яті Симона Петлюри.

Третє запрошення, датоване 12 жовтня 1926 р., надійшло від Українського культурного об'єднання (УКО) в Болгарії – єдиної на той час легальної української емігрантської організації в цій країні. Лідію Михайлівну запрошували до церкви «Св. Седмочислениці» на молебень з нагоди «національного свята» – дня Покрови Пресвятої Богородиці (1/14 жовтня). Лист підписали заступник голови об'єднання І. Орлов та секретар Ф. Полтавців [15, арк. 29].

По-друге, емігранти надсилали Лідії Михайлівні привітання з нагоди Різдва Христового та Нового року (на новий стиль Болгарія перейшла тільки з 1935 р.). На початку 1929 р. (лист датований 31 грудня 1928 р.) таке привітання вона отримала від родини Орлових. Іван Орлов повідомляв також, що додає до цього листа повідомлення Українського культурного об'єднання щодо пошуків у Болгарії Омеляна Береста. Лідію Михайлівну просив про це його батько (зі Львова). У листі УКО повідомлялося, що О. Берест нібито деякий час проживав у Софії, а потім виїхав у провінцію. У листі зазначалося, що про результати пошуку О. Береста її повідомлять [13, арк. 7-8].

По-третє, Л. Шишманова-Драгоманова листувалася з емігрантами у справі спорудження пам'ятника на могилі її батька. Ця довготривала справа докладно описана у спогадах уродженця Сумщини, засновника кількох емігрантських громадських організацій у 1921–1922 рр. в Болгарії [16, с. 98–99], представника Військового міністерства УНР на Балканах Василя Филоновича. Вони були опубліковані на сторінках журналу «Гуртуймося», редакцію якого він очолював [17]. Ще у 1921 р. представники української політичної еміграції упорядкували могилу свого відомого співвітчизника і вирішили поставити пам'ятник на його могилі, проте невдовзі В. Филонович змушений був залишити Болгарію й оселився у Чехословаччині. У листопаді 1925 р. з ініціативи нашого земляка в Болгарії виник Комітет з будівництва пам'ятника М. Драгоманову у складі Б. Цибульського (голова), І. Вонархи, І. Маслока, П. Романюка та І. Коршуна. Усі вони були членами «Гуртка ім. М. Драгоманова». Наступного року до складу Комітету обрали М. Колесника, Ю. Полтавченка та скульптора М. Паращука. Саме останньому й замовили виготовлення пам'ятника. Комітет провів переговори з Лідією Петрівною щодо цієї справи. За декілька років були зібрані кошти в сумі 26,5 тис. болгарських левів. 5 тис. левів внесла Л. Шишманова-Драгоманова, з

яких 3 тис. левів вона передала скульптору як нагороду за виготовлення проекту, але згодом М. Паращук відмовився від них на користь загального фонду. Проте через суб'єктивні й об'єктивні обставини встановлення пам'ятника розтягнулося в часі ще на кілька років. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 16/30 жовтня 1932 р.

Саме про деякі аспекти цієї справи йдеться у двох наступних листах. У листі до М. Паращука від 30 грудня 1930 р. Лідія Михайлівна звинуватила скульптора у невиконанні даної ним ще 2 місяці тому обіцянки виготовити пам'ятник вчасно. Вона повідомила йому, що в разі її невиконання це стане відомим не лише громадськості в Болгарії, а й в українських колах Варшави, Парижа, Праги. Донька М. Драгоманова зауважила, що готує докладний виклад справи тогочасному міністру закордонних справ УНР в еміграції Олександрю Шульгину [18, арк. 1-1 зв]. Невиконання М. Паращуком своїх зобов'язань підтверджується й документами українських архівів. Врешті-решт справа була вирішена без публічного оприлюднення її фінансових деталей.

В листі до Л. Шишманової-Драгоманової від 8 жовтня 1932 р. один з лідерів української еміграції в Болгарії Б. Цибульський запитував у неї, чи обрано його до складу Комітету з відкриття пам'ятника М. Драгоманову, оскільки стала відома дата цієї події. Тоді Борис Олександрович перебував у болгарському місті Русе і дізнався про урочисту дату зі сторінок паризького тижневика «Тризуб». На той час одним із головних розпорядників свята був уже М. Паращук. Зауважимо, що в цьому листі Б. Цибульський запитував Лідію Михайлівну і про справу продажу бібліотеки М. Драгоманова одній з українських організацій. Директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Лотоцький уповноважив його допомогти вибрати книги для продажу інституту [19, арк. 2-2 зв]. Проте цей план не був реалізований. Бібліотека залишилася в Болгарії. Нині на основі цієї книжкової збірки, що налічує декілька тисяч назв друкованої продукції, створено окремий підрозділ Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія в Софії.

По-четверте, Л. Шишманова-Драгоманова підтримувала зв'язки з українськими емігрантськими фаховими організаціями. Так, у листі до Лідії Михайлівни від 8 серпня 1931 р. голова управи Союзу організації українських інженерів за кордоном В. Іванис просив допомогти заручитися підтримкою болгарських фахових організацій щодо прийняття українського Союзу до складу Федерації слов'янських інженерів [13, арк. 10-10 зв]. У вересні того самого року повинен був відбутися конгрес Федерації. З таким же проханням до Лідії Михайлівни звернувся й Г. Цибульський. У листі під

30 серпня 1931 р. він повідомив, що генерал-хорунжий, тодішній військовий міністр УНР в еміграції В. Сальський просив його звернутися «до Вас з проханням запобігти нам, щоб з боку болгарських інженерів була б підтримка щодо прийняття Укр. союзу інженерів до Міжнародного інженерського союзу». Це, на думку генерала, мало б велике значення як для української справи взагалі, так і для еміграції зокрема [19, арк. 1-1 зв].

Отже, вищезазначене свідчить про широту і різноманітність епістолярної спадщини Л. Шишманової-Драгоманової. З неї випливає те, що Лідія Михайлівна активно займалася громадською роботою, підтримувала дружні стосунки з українськими емігрантами, опікувалася справами емігрантських організацій не лише в Болгарії, а й в інших країнах. Перспективними, на наш погляд, є дослідження її біографії, громадської, наукової та публіцистичної діяльності, епістолярної та літературної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українка Леся. Лист до Л. М. Драгоманової-Шишманової та І.Д. Шишманова від 21 серпня (2 вересня) 1895 р. / Леся Українка // Зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 317–318.
2. Шишманова-Драгоманова Л. М. Леся Українка: Болг. воспоминания / Лидия Михайловна Шишманова-Драгоманова // Леся Українка в воспоминаниях современников. – М., 1971. – С. 111–114.
3. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / [уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко]. – К. : Либідь, 2009. – 444 с.
4. Енциклопедия «България». – София : Акад. изд-во «Марин Дринов», 1996. – Т. 7. – 720 с.
5. Енциклопедия на Българския театър / Второ преработено и допълнено изд. – София : Книгоизд. Къща «Труд», 2008. – 530 с.
6. Филонович В. Лідія Шишманова-Драгоманова / В. Филонович // Гуртуймося. – Софія, 1937. – Ч. I (XIX). – С. 24.
7. В. Ф. Те саме // Тризуб. – Париж, 1937. – № 7. – С. 32.
8. Хорунжий Ю. Речник української демократії Михайло Драгоманов і його унікальна книгозбірня // Хорунжий Юрій. Мужі чину: Історичні парсуни. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 61–88.
9. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. / Вікторія Павленко // Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 224 с.
10. Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нариси) / Антоніна Якімова. – Софія, 2011. – 103 с.
11. Украинската емиграция в България след Първата световна война: документален каталог / автори и съставители : В. Москаленко, Е. Хакова. – София, 2000. – 151 с. : ил.
12. Хакова Е. Проф. Михайло Парашчук: украински скулптор и обществено-политически деец (1878–1963). Научно-инвентарен опис на личния архив на проф. Михайло Парашчук ЦДА на Р.Б. Ф.1717К / Емине Хакова, Виталий Москаленко. – София : Парадигма, 2007. – 367 с.
13. Науковий архів Болгарської академії наук (далі – НА БАН). – Ф. 11К. – Оп. 5. – Спр. 300.
14. Власенко В. Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923–1936) / Валерій Власенко // Історико-культурна спадщина Українського козацтва у виховній діяльності сучасних вишів. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 квітня

- 2011 р. м. Харків. – Х. : Харківський держ. техн. ун-т буд-ва та арх-ри, 2011. – С. 44–45.
15. НА БАН. – Ф. 11К. – Оп. 2. – Спр. 585.
16. Власенко В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921–1922 рр. // Київська старовина. – 2010. – № 6. – С. 97–115.
17. Филонович В. До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії / Василь Филонович // Гуртуймося. – Горні Чернощице – Прага, 1933. – Ч. X. – С. 46–51.
18. НА БАН. – Ф. 11К. – Оп. 5. – Спр. 307.
19. НА БАН. – Ф. 11К. – Оп. 5. – Спр. 646.